

Zeitschrift: Il glogn : calender dil pievel : annalas per historia, litteratura e cultura romontscha

Band: 14 (1940)

Artikel: Ord l'istoria dellas alps de Breil

Autor: Latour, Christian

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881155>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 02.04.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Ord l'história dellas alps de Breil

da Mistral Christian Latour, Breil

Sch'ins vul scriver l'história de nossas alps caztg'ei ded intercurir la caussa schilunsch pusseivel anavos. Ins ei generalmein dil meini, che nossa tiara eri cuvretga primitivamein da spess uauls e ch'ils avdons vivevien exclusivamein dalla catscha e pesca. Ils pievels oriunds eran en continuau moviment ed aschia vesein nus sesarvend in foral sur il culom Lucmagn (= uaul grond) ed in sur il Pigniu, ils quals ina senda uneva. Sin quella senda, ch'ei pli tard daventada ina „via strata“ dils Romans, sentupavan lura e sescumia- van ils nomads de miezdi e quels de mesanotg. Sper quella senda ein allura cul temps secasai cun lur fueina ina u pliras famiglias el pli adattau liug de mintga contrada. Per ex. Curaglia (= cur, il crap, il grep); Disentis (de dis + semita = nua las vias sespartan); S'um vitg (= sum, nua ch'ins survesa l'entira lingia naven da Breil a Mustér); Trun (de trans = suravi, il liug, nua ch'ins passa dal fons della Val vi ella contrada muntagnarda de Breil); Schlans (= sulans, la fontauna egl uaul); Breil (= Brigal = il cuolm digl uaul). Quei ei pia mintgamai la ragisch de nos vitgs principals, che survevan era sco muossavias silla senda Lucomagn-Pigniu, quasi sco colonnas milieras.

Nus vesein pli tard, ch'igl ordentuorn (= uclauns, da acolani) de quels vitgs patrimonials ein dal temps dell'invasiun dils pievels (Völkerwanderung) vegni colonisai da pievels tudestgs, ils quals ein lura sedevisi en nossa Rezia sco Gualsers e Libers. Ins astga pia supponer, ch'enten quels temps fetg allontani, nua ch'il sem per nos vitgs principals ei vegnius tschentaus, era la tratga dils tiers-casa e l'agricultura hagian priu lur entschatta. Sche quella entschatta ha giu liug gia alla fin dil temps de crap (Neolithicum), ni pér all'enschatta dil temps de bronza, vulein nus buca decider. Per che l'agricultura sappi sesviluppar er'ei basegns de runcar ils uauls.

Quei saveva buca daventar auter, che tras fiug. Igl uaul vegneva arsentaus e talas runcas vegnevan numnadas ardius ni ardins (per tudestg: schwan- den, Schwendi, Gschwend = durch Feuer schwinden machen!). Ils uaffens ed utensils dils agricolans eran aunc primitivs, de crap, tgiern ed ies. Cun de quels utensils er'ei grev de runcar. Mo era ils uauls arsentai savevan ditg mo vegnir duvrai per pastira tochen tut era ulivau e fatg adattau per diever de prau. Il pur veva gl'entir onn siu muvel cun el e las alps vegnevan buca cargadas, mobein fatg fein a pastg, nua ch'ei seschava far quei.

Nus lein ussa restrenscher nossas consideraziuns mo sin la vischnaunca de Breil. A tgi che setegn si a Breil, croda la gronda e bial' alp de Breil Quader

en egl. Quei ei ina alp entschepada tochen sil fil e de mirar si senza negin crap u grep. Ella vegn cargada cun circa 150 vaccas. Giudem l' alp ei in ualet, che senumna il Burleun. Sut l' alp Quader serasan las pradas, tochen quasi giu tiel vitg. Las pradas ein quei, ch' ins numna en auters loghens cuolms ni mises. Considerond l' alp Quader crod' ei si, ch' en differents loghens dell' alp profundas cavas de targliuns van dall' alp giu atras las pradas tochen schi miez de quellas, nua ch' ei sedi aunc ozildi „Vi la via.“ Quellas profundas cavas de targliuns ein in clar mussament, ch' ei vegneva en temps antics fatg fein a pastg sill' alp Quader ed il pavel runaus engiu sin targliuns, tochen leu nua ch' ins di „Vi la via“. — Leu vegneva il pavel ladretschaus en runas ni fanès e da leu anora transportaus igl unviern el vitg de Breil. Quei deva ina biala via lada de neiv, che curdava fetg en egl, e perquei ei l' expressiun „Vi la via“ semantenida tochen ozildi. Depi che l' alp Quader vegn gudida sco alp, va la via de Breil tochen Quader ed ei havess negin senn de numnar mo in pign tschancun de quella via „Vi la via“. Mo era il num dell' alp sustegn nossa supposiziun concernent il far fein a pastg. Nus derivein il num Quader de guadér = guder, latin = gaudere. Igl adjectiv quadús, che vegn aunc oz duvraus, confirmescha la derivonza de quei plaid. Igl ei pia de supponer, che sin Quader vegneva fatg fein a pastg libramein, mo cul temps e per manteniment d' in bien uorden, han ins anflau per bien de reparter en il far fein a pastg en quadérs = guders = gudidas. Da cheu deriva pia il num Quader. Il semigliont ei daventau cullas duas retschas pradas sut l' alp che senumnan oz Cúdès = gudès. Ils Cúdès ein pia originalmein era stai gudidas publicas, mo gia baul privatisadas. Nus havein detg, che originalmein il pur vevi igl entir onn il muvel cun el e mava mintgin sez individualmein cun ses armauls sin pastira. Pli tard, cura ch' ils vitgs eran s' ingrondi e la populaiziun carschida, ei sefatg valer il basegns de guder las pastiras collectivamein. Da cheu deriv' ei, che biaras vischnauncas ein partidas en en tegias, aschia Domat, Flem, Falera, Lumbrein etc. Il vitg de Breil era ed ei partius en en 4 scheinas (= ina scheina ei ina cudria de dieschl). Igl ei pia de supponer, ch' a Breil, suenter il guder individualmein ils beins, il guder collectivamein tras mintga scheina, ei passaus en vigur. Per quei intent ei vegniu runcau de prada si per diever de pasculaziun della stad, primariamein tochen tier la lingia Prau migiur-Prau tschierf; migiur = mangur = mangeun = mangiar. Tschierf dil latin curvus = sturschiu, viult, rodun. Quei ei pia stau l' emprema runcada da prada si per diever de pastira; denton vegneva ei aunc adina fatg fein a pastg sin Quader. Ei gl' ei en ver Paid paradox de pretender, ch' ei vegnevi fatg fein a pastg sin Quader gia avon che las pradas eran runcadas, mo sch' ins considerescha, co il runcar ei ina fadiusa lavur ed il runcau forsa onns ora aunc buc adattaus per fenar, sche capechan ins tgunsch, ch' ils emprems agricolants eran leds de saver far fein a pastg leu nua che la natira haveva calau de plantar uaul. Progressond il

carschament dils muvels, eis ei stau basegns d'ingrondir la pastira de prada si. Ils de Breil han pia fatg in niev ardin ed arsentau la selva naven dalla lingia Prau migiur-Prau tschierf entochen fin a Quader. De quella davosa arsentada de prada si dat aunc il num digl uaulet sin Quader, il Burleun, perdetga, il qual num vul dir nuot auter che uaul ars. Tras quella secunda operaziun elementara, han ils primitivs habitonts de Breil acquistau pastira sufficienta per la stad ed ha aschia restrinschiu la pastira sut la lingia Prau migiur-Prau tschierf mo sin la permavera ed atun e repartiu pigl ulteriur temps carals per fenar la stad.

Il num prau ha atgnamein negin plaz si prada, essend prada buca prau e prau buca prada.

L'applicaziun de quei num prau si prada selai pia aschinavon giustificar, che quei che era sut la lingia Prau migiur-Prau tschierf ei vegniu restrinschiu la pasculaziun silla permavera ed atun ed igl ulteriur temps pia quasi sco prau vegnius duvraus cun fanar en carals.

Malgrad ni meinsvard, che la pastira er uss extendida tochen Quader, car-tein nus, che silmeins all'entschatta suenter quella elementara operaziun, ei aunc adina vegniu fatg fein a pastg sin Quader e buca paschentau. Schegie che nus havein detg, che originalmein ils paucs avdonts dil liug pasculavan sez lur animals de casa e pli tard collectivamein tenor scheinas, sche car-tein nus tonaton, che gia fetg baul la necessitad de pascular l'entira munta-nera dil vitg collectivamein ha sefatg valer ed aschia ei l'emprema cargada ad alp daventada en Chischarollas (Cascharollas). Da leu anora ei lura Rubi, las Muladiras, Furnal e da Quader anora tochen leu nua ch'ei vegneva fatg fein a pastg, gudiu sco alp.

Las duas alps dils Tschegns valevan aunc buca sco alps e mo enqual en-glar (= tschenghel) surveva als de Breil per certs intents. Per ex. il Plaun grond per ils bos de Breil, sco ils nums Plaun de bos e Via de bos indi-cheschan claramein.

Aschia ein nossas alps sesviluppadas culla carschen della populaziun dil vitg de Breil. Ella part superiura dellas pradas ei la pasculaziun era vegnida re-strenschiada sin permavera ed atun ed igl ulteriur temps surschau al gudi-ment privat. Ils guadèrs de far fein a pastg sin Quader ein i en e Quader duvrau exclusivamein sco alp. Rubi daventau atgna alp e Chischarollas ha piars siu character sco centrum dell'alpigiazium. Pli tard ei aunc Alp nova vegnida vitier sco alp de cavals e nuorsas. Quell'entira sviluppaziun de quel-las 3 alps ei daventada avon l'invasiun dil pievel tudestg dils Alamans (Völkerwanderung) el 5avel tschentaner.

Entras quella invasiun ei lu la contrada giu de sut vegnida ferm populada da quels jasters; aschinavon ch'ils de Breil schavan buca vischinar quels cun els, ein quels libers plaunlur sepatronai e formau las duas alps dils Tschegns.

Quellas 3 alps Quader, Rubi ed Alp nova vegnevan tochen 1536 gudidass exclusivamein dals habitonts dil vitg de Breil e dagl uclaun Dardin, appartenents alla scheina de Capitasch. Las empremas notizias litteralas sur nos-sas alps anflein nus el testament digl uestg Tello digl onn 766. Tello fa si alla claustra de Mustér sia cuort a Breil cun auter bia, funs. L'alp Quader vegn buca numnada, mo fa el si en general l'alp ch'auda tiel funs, sco era sia purziun Tschuppina e Badugn.

1327 ha cont Hugo de Werdenberg returnau alla claustra la cuort a Breil cull'alp Quader, ils quals beins el haveva sco ugau della claustra (Kastenvogt) rafau de quella. A quell'ocasiun fa la claustra valer, che l'alp Quader audi ad ella sin fundament della donaziun de Tello. Ils de Breil han tochen els anno 50 dil davos tschentaner pagau il tscheins per l'alp alla claustra e lu cumprau liber l'alp. Tenor la costituziun veglia de vischnaunca, savevan mo quels vischinar culs de Breil, ils quals habitavan enteifer la classena e geinas dil vitg de Breil, seigien tgi ch'ei veglien e danunder ch'ei vegnien. Mo mav'in ordeifer il vitg de Breil ad habitar, sche perdeva el il dretg de vischinar culs de Breil (alps e pastiras) seigi el tgi ch'el vegli.

Dardin (= ardin), senza Capeder, che udeva tier Danis, ei, suenter esser stau ina pastira primavauna per Breil, vegnius populaus da Breil anora e vegnius compigliaus ella scheina de Capitasch.

Quei ei daventau gia el temps roman, sche buc avon, aschia che igl uclaun Dardin vischinava culs de Breil, priu ora il gudamen de Naul e Tschuppina.

Tras invasiun dil pievel tudestg, dils Alamans, el 5 avel tschentaner s. Chr. ei igl ordentuorn dils vegls vitgs vegnius populaus da quels jasters, ils quals vegnevan numnai ils Libers, perquei ch'ei eran libers de dretgs ed obligaziuns e mo tolerai dal pievel oriunt. Aschia ein era secasai sut Breil giu quels jasters tudestgs e gudevan pastiras e lenna aschilunsch sco ils de Breil havevan danvonz e gudevan buca els sez. Els ein lu era sepatroni plaunlur dellas pastiras ellas alps de Tschegn dadens e dado, havend da lezzas uras ils de Breil sufficienta alp cun Quader, Rubi ed Alp nova. Nus vesein pia cheu igl origin dellas alps dils Tschegns sco alps. Sco ei para han lu ils Libers, q. v. d. ils de sut, priu ora igl uclaun Dardin, gudiu quellas duas alps entochen 1536, probabel exclusivamein.

Igl onn 1511 ha la dertgira suprema della Ligia decidiu, ch'ils Libers dadora, vul dir ils Libers, che habitavan buca ellas vischnauncas de Lags e Sevgein, hagian buca pli il dretg ded ir a Lags a cumin e stettien consequentamein buca pli sut la bitgetta e dertgira de Lags, senza fixar in'otra dertgira per lur basegns. Cheutras eran ils Libers dadora, ils quals formavan la pluralitad dils Libers de Lags, consequentamein era ils Libers de Breil, en ina fatale situaziun e posiziun. Els eran cheutras privai de tut agid e schurmetg de dretg. Ils Libers de Breil ein cheutras stai sfurzai de prozessar avon differentas dertgiras per vegnir pri si sco glied della Casa de Diu

(Gotteshausleute), vul dir, sco burgheis dil cumin della Cadi, mo senza success. Cheu ha lura Mistral Cundrau Lumbriser sepurschiu de rugalar quella fatschenta entras ina sentenza compromissala e quei ei allura reussiu ad el. Ils Libers ein entras quella sentenza vegni pri si sco commembers ni burgheis dil cumin della Cadi. Milsanavon ha Mistral Lumbriser saviu perschuauder ils de Breil de prender si en lur alps biestga dils Libers avon che prender si outra biestga jastra, e ch'ils de Breil sappien era cargar lur armauls en las alps dils Tschegns. Per vegnir pri si sco glied della casa de Diu q. v. d. sco burgheis dil Cumin, han ils Libers stuiu pagar in cert daner agli Cumin, ed in cert daner agl avat de Mustér. Aschia han ils Libers de Breil (ils de sut) saviu sedeliberar de lur aschinumnada libertad ed ein d'entrai commembers dil Cumin della Cadi.

Era el vitg de Breil dev'ei Libers, mo quels gudevan las alps e pastiras de Breil tenor la costituziun sco ils vegls habitonts. La sentenza de C. Lumbriser serefereva pia sin els mo sco ei settractava de lur posiziun viers il Cumin.

Quella sentenza de 1536 ei buca mo in crap de cantun ella historia de nossas alps, mobein era in dils principals documents per stabilir derivonza, nazionalitad e posiziun politica dils Libers ella Rezia en general. Ella historia de nossas alps ei quei pia gl'empren pass de guder las alps comunablamein dall'entira vischnaunca. Quei pass ei staus fatgs en disfavur dil vischinadi de Breil ed en favur dils Libers, dils de sut.

All'entschatta dils 1600 han ils de Breil schau cassar la dertgira quella sentenza compromissala ed han puspei gudiu exclusivamein lur 3 alps persuls. Cura che nossas alps ein puspei vegnidas gudidas comunablamein dall'entira vischnaunca, ei a nus pil mument buca de stabilir. Quei vegn ad esser stau all'entschatta dil 18 avel tschentaner. Igl ei allura vegniu tschentau si ils decrets dellas alps, meisterilmein concepì e redegì. Tenor quels decrets vegneva igl entir muvel della vischnaunca repartius mintga diesch onns sillas 5 alps de vaccas e mintg'onn dumbrau vaccas ed ulivau. Tut ils armauls de habitonts de vischnaunca pervesi ed envernai cun fein de vischnaunca, vevan dretg d'alp. Mintg'onn vegneva elegiu per mintg'alp in cautegia ed in pischentader. Il diember de vaccas vegneva repartius sin 21 fumegls dellas 5 alps de vaccas; Quader prendeva cun 6, Rubi cun 4, Alp nova cun 3½, Tschegn dado cun 4 e Tschegn dadens cun 3½ fumegls. Dapi ch'il dretg dil vischinadi de Breil de piscentar inton dell'alp Quader avon cargar, ei alla fin dil davos tschentaner vegnius cumpraus e libers, pren Quader tiella repartiziun dellas alps 18 vaccas ordavon e pér lu separticipescha ella cun 6 fumegls tier la partiziun. Vaccas de scavet mavan ad alp nova; massers novs a Tschegn dadens. — Tiell'alp nova auda era l'alp Frisal cun circa 50 mugias. Igl ault della stad paschantan quellas ils grepus tschenghels de Faschas e Zanin, che porschan in'exquisita jarva. Pli da vegl vegnevan quellas mugias stavladas si Faschas al pei d'in buca profund cuvel. Mo ina notg ein, en consequenza d'in vehement stamprau, 43 mugias

idas sur la greppa giu. Depi lu han ei concludiu ded ira mintga sera vi Zanin cullas mugias. Schegie che quei turmal fa snuez, mond sur in graischel baun e sgarscheivel precieci vi, aschia che las mugias san ira mo en corda ina avon l'otra, sche succed'ei tonaton fetg darar ina malura sin quei trutg. La pastira Zanin udeva el 18 avel tschentaner ad in signur Castelberg de Glion. Il sterler de Frisal ha sco habitaziun dus feclers, in ella Val ed in si Zanin. Entadem la Val Frisal vegnevan pli da vegl cargadas las nuorsas, entochen che la vischnaunca ha giu cumprau avon circa 70 onns l'alp de nuorsas Lembra on Glaruna. Las genetschas cargadas mavan cun las vaccas e las mugias e vadials vegnevan reparti sin las alps de vaccas, mo gudevan plitost igl ordentuorn. La vischalla d'alp furneva per part la vischnaunca, per part ils pursanavels dellas caschadas. Las cauras de Breil van dalla Val en, mo dueigien la primavera stgivar ils muletgs. Cauras sche tgas ed anseuls van era dalla Val en e stattan buca sut pastur. La vischnaunca ha fatg bia per las alps cun ereger tegias novas, tschalers ed aquaducts. Stallas per vaccas existan neginas. Essend tuttas alps de vaccas en rudi entuorn vischnaunca, dattan la cargada e scargada pintga breigia e sa mintga alp en circa in'ura vegnir cuntenschida. El novissim temps ei vegniu fatg in niev uorden per las alps. Ils domiciliai ein vegni sclaus dil diever dellas alps, circa la tiarza part, e las alps Rubi e Tschegn dado reservadas per genetschas e mugias.

Sur la justia e buontad de quella renovaziun selai dispitar. Il spért pli u meins bolschevic de nossas scolas modernas scua naven tuttas veglias e venerablas instituziuns ed uordens per metter nuot, ni uordens de dubiusa valeta en lur stagl!

Remarca redaccionala: Il Glogn 1941 vegn a purtar l'istoria, la cultura e tradiziun dellas alps lumnezianas da sgr. scolast Ant. Derungs, Surcasti; il medem per la Foppa da scolast Gion Andriu Bergamin ed auters numerus collaboraturs. Dapli havein nus aunc en reserva interessantissimas lavurs belletristicas ed economicas sur la medema materia, sco era ina bialla lavur da Br. Columban Buholzer O. S. B. sur „las minas“ en nossas alps. etc. Veglien nos preciai colaboraturs buca haver per mal, sche jeu ha buca dumognau tut suttetg uonn.